

Людмила Шенгерій

ШЕНГЕРІЙ Людмила Миколаївна — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри вищої математики і фізики Полтавського університету споживчої кооперації України. Сфера наукових інтересів — логіка, логічна аналітика.

ЛОГІЧНА АНАЛІТИКА В ТЕОРІЇ ПОЯСНЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ

У наш час для дослідження багатьох розділів гуманітарного знання пріоритетними вважаються методи, що дозволяють виділити структуру проблеми, побудувати її модель (аналітичну чи концептуальну), уточнити та проаналізувати окремі складники. Така методологія може визначатися як аналітична. Разом з методами сучасної логіки вона утворює конструктивну методологічну стратегію, яку ми називаємо логічною аналітикою.

У цій статті досліджуються особливості застосування логічної аналітики для аналізу проблеми пояснення.

Дослідження феномену наукового пояснення та його співвідношення з актом розуміння видається актуальним у сучасних філософських та логічних дослідженнях. Ці питання активно вивчаються багатьма зарубіжними та вітчизняними науковцями, а саме К.К.Жолем, О.А.Івіним, В.Н.Костюком, В.А.Лекторським, Л.Б.Маєєвою, Л.А.Мікшиною, О.Н.Назаровою, В.К.Нішановим, Р.И.Павільонісом, В.В.Петровим, В.С.Швирьовим, Б.Г.Юдіним та ін. У сучасних дослідженнях феномени пояснення та розуміння викликають гарячі дискусії, не існує їх однозначної оцінки.

Класичними можна визнати формулювання двох проблем, що тісно корелюють з вищеназваними феноменами: 1) виокремлення специфіки процесу *розуміння* загалом; 2) виокремлення (якщо воно існує) принципової різниці між розумінням природних та соціокультурних явищ. У рамках аналітичної традиції до класичних додаються питання щодо визначення складника розуміння в структурі пояснення розуміння у спеціальних суспільних науках зокрема, та у гуманітарному знанні загалом.

Словник сучасної західної філософії пропонує таке співвідношення розуміння та пояснення: «Розуміння — основне поняття герменевтики..., це осягнення індивідуального, на відміну від пояснення, основним змістом якого є підведення одиничного під всезагальне» [1, с.235]. Термін «герменевтика» походить з грецької мови і перекладається як мистецтво роз'яснювати, доводити до розуміння. Завданням наукового розуміння можна вважати відтворення складного та не завжди явного зв'язку зі змістом реального життя, тобто з буттям людини. Актуальним є намір перетворити розуміння у аналітичний механізм. Але разом з тим слід визнати, що розуміння не вичерпується «чіткими визначеннями та баченням процедур, які дозволяють здійснити розуміння» [2, с.3]. Правомірно говорити про два складники розуміння: перший, який може бути експлікованим у теоріях та правилах, і другий, який є неексплікованим. Явні артикуляції розуміння значно знижують його основне призначення, яке полягає в здійсненні процедури смислового синтезу. Спектр виявів розуміння досить різноманітний, і його граничними точками можна визначити інтуїтивне цілісне усвідомлення, засвоєння, та, з іншого боку, логічно оформлені процедури надання, приписування смислу. Згідно з концепцією методологічного дуалізму, пояснення закріплювалось певним чином за природничими та точними науками, а розуміння — за гуманітарними науками. Ми підтримуємо точку зору, згідно з якою метод пізнання є принципово однаковим у науці і в філософії, отже, слід визнати легітимність знищення дилеми «пояснюючих» і «розуміючих» методів пізнання. Адже у 80-х роках ХХ століття в рамках герменевтичних досліджень обґрунтовано застосування розуміння майже у всіх областях знання.

Можна виділити декілька традицій дослідження проблеми розуміння. Одна з них є суто герменевтичною (Л.Апель, Г.Г.Гадамер, К.Гемпель, К.Ф.Гетманн, П.Оппенгейм, В.В.Петров та ін.). У рамках другої розуміння аналізується через моделювання (В.К.Нішанов, Т.Полгар та ін.).

Третя характеризується тим, що його аналіз співвідноситься з поясненням (Г.Х. фон Врігт, А.Гьофлер, В.В.Денисов, У.Дільтей, О.А.Івін, В.Н.Костюк, Л.Б.Макєєва, Л.А.Мікшина, Ю.А.Муравйов, О.Н.Назарова, В.С.Швирьов та ін.).

Для пояснення генезису поставленої проблеми в рамках аналітичної філософії проаналізуємо концепції К.Гемпеля та У.Дрея.

Перше артикулювання проблеми пояснення у аналітичній філософії пов'язане з іменем К.Гемпеля та його працею «Функція загальних законів в історії» (1942), в якій сформульовано основні засади теорії пояснення, відомої як «модель охоплюючих законів». На думку вченого, пояснення будь-якої події повинне давати відповідь на запитання: «Чому відбулася ця подія?» При цьому потрібно знайти такі універсальні твердження, під які можна підвести подію, що пояснюється: «деяке задане емпіричне явище... пояснюється за допомогою того, що експланандум виводиться методом дедукції з системи інших положень, що називаються експланандами ... і зміст експланандума складається в описі певної події. Цей ряд експланандів включає деякі загальні закони та положення, що описують певні конкретні факти чи умови, які передують чи супроводжують подію, що пояснюється» [3, с.72 — 73]. Суттєвим недоліком такої концепції є те, що практично неможливо підібрати відповідні універсальні твердження. Отже, історичне пояснення повинно мати структуру, що відрізняється від запропонованої схеми підведення події під загальні закони.

Іншу концепцію в рамках аналітичної традиції запропонував У.Дрей. Його теорія відома як концепція раціонального пояснення. Науковець елімінує пояснення будь-якої дії до демонстрації розумності саме цієї дії за певних обставин. Він пропонує для пояснення дії зрозуміти наміри агента дії та продемонструвати, що з урахуванням цих намірів дія є раціональною, тобто встановлює відповідність між переконаннями, мотивацією та діями агента. Ця концепція декларує незалежність акту пояснення. Тому її суттєвим недоліком є неможливість виокремлення логічних особливостей історичного пояснення.

У рамках аналітичної традиції фундаментальна праця «Explanation and Understanding» належить відомому фінському логіку Г.Х. фон Врігту. Побудуємо модель застосування методів логічної аналітики в концепції пояснення та розуміння цього науковця.

У змістовному концепті проблеми Г.Х. фон Врігт з'ясовує мету концепції телеологічного пояснення як побудову теорії історичного пояснення, вільної від недоліків, які характеризують теорії пояснення К.Гемпеля та У.Дрея. Вчений визначає основною задачею історичного пояснення виявлення причин різноманітних подій загальнолюдського мірила (революцій, розпаду імперій та ін.).

Концепція телеологічного пояснення Г.Х. фон Врігта суттєво відходить від позитивістської. У філософській моделі він проводить класифікацію типів пояснення. На його думку, слід розрізнити каузальне та телеологічне пояснення.

Філософська модель каузального пояснення така: «Це має місце, оскільки те мало місце» [4, с.116]. Експланандумом такого пояснення повинен бути деякий еталон поведінки, описаний засобами інтенційної мови. Такі схеми можуть плідно використовуватись для пояснення минулих подій. Якщо ми розмірковуємо щодо каузальних відношень між подіями, то ми спираємось на аспект можливої дії. Суттєвими рисами каузальних відношень виступають їх асиметрія та логічна незалежність причини від наслідку. Каузальний зв'язок між p і q існує, якщо ми можемо бути впевнені, що, маніпулюючи одним фактором, можна спричинити появу іншого фактору або запобігти такій появі. У такій схемі повинен існувати необхідний зв'язок між причиною та наслідком, тому вони можуть застосовуватись в області природних явищ. В якості пресупозиції каузального пояснення Г.Х. фон Врігт вказує на розуміння того, на що схожий об'єкт пояснення — експланандум. У концепції Г.Х. фон Врігта легітимуються два види каузального пояснення. Перший — пояснення у термінах достатніх умов, які відповідають на питання «Чому необхідно?» На думку логіка, такі пояснення не можуть легітимуватися безпосередньо у сфері історичних та соціальних досліджень. Другий — пояснення у термінах необхідних умов, які відповідають на запитання «Як можливо?»

Філософська модель телеологічного пояснення така: «Це відбулося, щоб те мало місце».

Телеологічні пояснення охоплюють область людської діяльності. Експланандумом телеологічного пояснення є дія. У цій сфері не діють причинно-наслідкові зв'язки і, як наслідок, поведінка людей не може виражатись універсальними законами. Зазвичай, описана впевненість ґрунтується на експериментальних даних. Телеологічні пояснення загалом стосуються майбутніх подій. Експланандум телеологічного пояснення описує деякий еталон чи результат поведінки. Телеологічне пояснення корелює з розумінням (інтенційним описом) поведінки. У концепції Г.Х. фон Врігта розуміння є синонімом інтерпретації, розуміння смислу того, що відбувається, і мети, на яку воно спрямоване. Пресупозицією телеологічного пояснення деякої поведінки є интенційне розуміння цієї поведінки, а саме того, що означає чи має на увазі експланандум. З цього приводу Г.Х. фон Врігт пише: «Якщо ми прагнемо пояснити дію, ми повинні вміти вказати деяку більш віддалену мету або об'єкт интенції, який не співпадає з самою дією» [4, с.152]. Квазітелеологічними Г.Х. фон Врігт називає пояснення, які допускають формулювання у телеологічних термінах і істинність яких залежить певним чином від істинності номічних зв'язків. Такі пояснення відповідають на запитання типу: «Чому дещо необхідно відбулося?» [4, с.119].

Зазначимо, що у концепції Г.Х. фон Врігта термін «телеологічне пояснення» виступає синонімом терміну «дія». Аналізуючи акціональну область у площині пояснення, науковець виокремлює таку класифікацію аспектів дії, як, по-перше — внутрішній аспект, тобто интенційність дії, наміри чи интенція; та, по-друге — зовнішній аспект. У свою чергу, зовнішній аспект дії поділяється на два складники. Перший — безпосередні зовнішні аспекти дії, які включають м'язову діяльність людини. Другий — віддалені зовнішні аспекти дії, тобто певні факти чи події, які обумовлені м'язовою діяльністю. Загалом, віддалені зовнішні аспекти дії можуть бути відсутніми у загальному випадку, як і зовнішній аспект дії у цілому (впродовж розумової діяльності). З іншого боку, у випадку рефлєкторних дій відсутній внутрішній аспект. Якщо дія відбулася, то її зовнішній аспект є результатом дії. Опис результату дії може включати різні фази зовнішнього аспекту дії. Серед фаз зовнішнього аспекту дії виокремлюється одна — об'єкт интенції. Об'єктом интенції Г.Х. фон Врігт називає результат дії агента, те, що агент прагне здійснити.

Для будь-якої дії Г.Х. фон Врігт вказує на її «пасивний аналог» — утримання від дії. Утримання від дії має телеологічний компонент та потребує пояснення.

Аналізуючи зв'язок пояснення та розуміння, Г.Х. фон Врігт зазначає, що будь-яке пояснення (каузальне і телеологічне) сприяє розумінню предметів [4, с.45]. Розуміння включає психологічний і семантичний складники і певним чином корелює з интенційністю. Тому, приходиться до висновку Г.Х. фон Врігт, легітимним засобом аналізу людської діяльності має бути практичний силогізм, експлікований у площинах пояснення та розуміння дії. Саме практичний силогізм є, на думку Г.Х. фон Врігта, «тією моделлю пояснення, яка так довго була відсутньою в методології наук про людину і яка є справжньою альтернативою моделі пояснення через закон» [4, с.64]. А.Т.Ішмуратов визначає практичне міркування так: «Практичне міркування слід охарактеризувати перш за все як інтелектуальний процес обґрунтування діяльності. У цьому значенні практичне міркування протиставляється теоретичному, призначення якого — обґрунтування знання» [5, с.3]. У своїй концепції Г.Х. фон Врігт певний наголос ставить на використанні рис герменевтичної філософії стосовно розуміння. Аналізуючи теорію практичних міркувань Г.Х. фон Врігта, А.Т.Ішмуратов будує таку модель. Якщо певний суб'єкт оцінює певну дію як раціональну, то він має на увазі, що дія відбулася як наслідок практичного міркування, в якому виокремлюються значимі аспекти ситуації дії та елементи еталонної схеми. Отже, розуміння та пояснення певної дії як раціональної означає реконструювання ситуації в термінах практичного міркування [5, с.10]. Доцільним у руслі цього дослідження вважаємо зауваження щодо принципової можливості у доробку Г.Х. фон Врігта експлікувати практичні міркування як нормативні. У цьому випадку засновок мети є суб'єктивною нормою, а засновок засобу є технічною нормою. Висновок виражає нормативну рекомендацію дії.

Одним із центральних понять, що аналізуються Г.Х. фон Врігтом у філософській моделі, є

поняття причинності з деяким екзистенціальним наголосом. Точка зору вченого є плаваючою між акціоністським (таким, що базується на обумовленості) та функціоністським розумінням причинності, але ближче до першої з них. Причина викликає наслідок вже тому, що вона є, існує. А наслідок, який викликаний певною причиною, отримуємо, примушуючи причину мати місце. У такій концепції важливим видається аналіз основних типів умов: необхідних та достатніх. Визначення родового поняття p як достатньої умови для q таке: «кожного разу, коли маємо p , також буде мати місце q ; присутності p достатньо, щоб гарантувати присутність q ». Визначення родового поняття p як необхідної умови для q таке: «кожного разу, коли маємо q , повинно бути і p , тобто присутність q вимагає присутності p » [6, с.75]. Відношення між достатньою та необхідною умовами визначаються звичайним чином.

Будь-яка дія може виступати як певним чином детермінована. Зокрема, дія, яка допускає телеологічне пояснення, детермінована певними інтенціями та когнітивними настановами людини. Але ж будь-яка поведінка людини не може допускати телеологічне пояснення, тому неправомірно вести мову про деякий універсальний детермінізм. У філософській моделі Г.Х. фон Врігт проводить класифікацію основних типів детермінізму. Він пише, що перший тип — предетермінація — пов'язаний із ідеєю передбачуваності. Другий тип — постдетермінація — корелює з ідеєю осмисленості історичного та соціального процесів.

Фундаментом логічного аналізу змістовного концепту є такий формально-логічний каркас. Це сукупність n логічно незалежних станів справ p_1, p_2, \dots . Прикладами таких є «двері відкриті», «іде дощ». Будь-яка комбінація таких станів справ є повним станом (можливим світом). Множина 2^n повних станів утворює простір станів.

Логічна експлікація причини реалізується через поняття дії. Тобто, p є причиною q , а q в свою чергу, є наслідком p , якщо і тільки якщо, здійснюючи p , можна отримати q (причина легітимується як достатня умова); запобігаючи p , можемо не допустити появи q (причина легітимується як необхідна умова).

Телеологічне пояснення має вигляд міркування за такою схемою:

- Дехто береться за здійснення будь-чого (щось вчиняє).
- Ми запитуємо: «Навіщо?»
- Відповідь: «Для того, щоб здійснити p » [6, с.128].

Логічна експлікація схеми телеологічного пояснення у перевернутій формі знаходить вираження у схемах практичних міркувань. Початковим пунктом логічного аналізу Г.Х. фон Врігта є практичне міркування, що має таку схему:

« A прагне здійснити p .

A вважає, що він не зможе здійснити p , якщо він не здійснить a .

Отже, A береться за здійснення a » [6, с.127 — 128].

На логічному рівні Г.Х. фон Врігт прагне вирішити проблему співвідношення практичного міркування та телеологічного пояснення. З цією метою він проводить логічний аналіз засновків практичного міркування у площині уточнення. Зокрема, «прагнення» ослаблює до «наміру»; уводить темпоральний компонент «у цей момент, не пізніше»; враховує фактор незнання агентом того, що певний час уже має місце та фактор виникнення перешкоди. Результатом логічного аналізу є така уточнена схема практичного міркування:

«З цього моменту A має намір здійснити p у момент часу t .

З цього моменту A вважає, що, якщо він не здійснить a не пізніше, ніж у момент часу t' , він не зможе здійснити p у момент часу t .

Отже, не пізніше, ніж тоді, коли, на його думку, наступив момент часу t' , A береться за здійснення a , якщо він не забуває про час та не стикається з перешкодою» [6, с.138].

Г.Х. фон Врігт прагне відповісти на запитання щодо характеру (каузального чи логічного) зв'язку між засновками та висновком практичного міркування. Проблема полягає у тому, що знання вербальної поведінки не є достатньою умовою для аналізу внутрішніх станів людини. Правомірною є така відповідь: вербальна поведінка є інтенціональною згідно опису висновку практичного міркування, якщо можливою є перевірка сукупності засновків. У загальному випадку засновки практичного міркування не спричиняють дії з логічною необхідністю, тобто

висновок не впливає із засновків з логічною необхідністю. Отже, якщо у історичному поясненні виокремити експлананси та експланандум, то вони є логічно незалежними. Їх зв'язує між собою сукупність сингулярних висловлювань, які є засновками практичного міркування .

Таким чином, **філософський аналіз результатів** на підставі дослідження проблеми пояснення та розуміння дозволяє стверджувати, що метод телеологічного пояснення Г.Х. фон Врігта об'єднує окрім логічної аналітики також методи герменевтики та феноменології. Така стратегія видається нам конструктивним фундаментом для сучасних досліджень складної гуманітарної проблематики.

Література

1. Современная западная философия: Словарь /Сост. В.С.Малахов, В.П.Филатов. — М., 1991.
2. Объяснение и понимание в специальных общественных науках /АН СССР. Ин-т философии; Отв. ред. В.Г.Федотова. — М., 1989.
3. *Гемпель К.* Мотивы и «охватывающие законы» в историческом исследовании. Пер. с англ. Ю.А.Асеева // Философия и методология истории. — М., 1978.
4. *Вригт Г.Х. фон.* Объяснение и понимание: Пер. с англ. Е.И.Тарусиной //Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. — М., 1986.
5. *Ишмуратов А.Т.* Логический анализ практических рассуждений. — Київ, 1987.
6. *Вригт Г.Х. фон.* Объяснение и понимание: Пер. с англ. Е.И.Тарусиной //Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. — М., 1986.

Надійшла до редакції 22.12.2002 р.